Umumta’lim maktablarida o‘quvchilarni kasb tanlashga yo‘naltirishning nazariy-metodologik asoslari

Sattorova Charos Akramovna
Asman universiteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya. *Maqolada umumta’lim maktablarida o‘quvchilarni kasb tanlashga yo‘naltirish jarayonining nazariy-metodologik asoslari tahlil qilingan. Kasbga yo‘naltirish tushunchasining mazmuni, uning shakllanish tarixi, xorijiy va milliy olimlarning qarashlari tizimlashtirilgan. Tizimli, faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlarning kasbga yo‘naltirish ishlaridagi o‘rni asoslab berilgan hamda kasbga yo‘naltirish tizimining tarkibiy qismlari ochib berilgan.*
Kalit so‘zlar: *kasbga yo‘naltirish, kasbiy o‘z-o‘zini belgilash, kasbiy ma’rifat, kasbiy diagnostika, kasbiy maslahat, tizimli yondashuv, faoliyatli yondashuv, umumta’lim maktabi.*

Аннотация. *В статье анализируются теоретико-методологические основы профессиональной ориентации учащихся общеобразовательных школ. Систематизированы содержание понятия профориентации, история его становления, взгляды зарубежных и отечественных учёных. Обоснована роль системного, деятельностного, личностно-ориентированного и компетентностного подходов в профориентационной работе, раскрыты структурные компоненты системы профессиональной ориентации.*
Ключевые слова: *профессиональная ориентация, профессиональное самоопределение, профессиональное просвещение, профдиагностика, профконсультация, системный подход, деятельностный подход, общеобразовательная школа.*

Abstract.*The article analyzes the theoretical and methodological foundations of career guidance for students of general secondary schools. The content of the concept of career guidance, the history of its development, and the views of foreign and national scholars are systematized. The role of systemic, activity-based, person-centered and competency-based approaches in career guidance is substantiated, and the structural components of the career guidance system are described.*
Keywords: *career guidance, professional self-determination, career education, career assessment, career counseling, systemic approach, activity approach, general secondary school.*

KIRISH

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti, iqtisodiyotning raqamlashuvi va mehnat bozorida yuz berayotgan tub o‘zgarishlar yosh avlodni hayotga, xususan, ongli kasb tanlashga tayyorlash masalasini dolzarb vazifalar qatoriga olib chiqmoqda. Kasb tanlash inson hayotidagi eng muhim qarorlardan biri bo‘lib, uning to‘g‘ri amalga oshirilishi shaxsning o‘z salohiyatini to‘liq namoyon etishi, mehnatdan qoniqish hosil qilishi va jamiyatga foydali a’zo bo‘lishini ta’minlaydi. Aksincha, noto‘g‘ri tanlangan kasb shaxsiy hayotdagi muvaffaqiyatsizliklar, kasbiy charchoq, kadrlar qo‘nimsizligi va iqtisodiy yo‘qotishlarga sabab bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri sifatida o‘quvchilarni mustaqil hayotga va mehnat faoliyatiga tayyorlash belgilangan [1]. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida ham yoshlarni zamonaviy kasblarga yo‘naltirish, ularning bandligini ta’minlash ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilgan [2]. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda umumta’lim maktablari hal qiluvchi bo‘g‘in hisoblanadi, chunki aynan maktab yoshida o‘quvchining qiziqishlari, qobiliyatlari va qadriyatlari shakllanadi.

Shu bilan birga, amaliyotda maktablarda olib borilayotgan kasbga yo‘naltirish ishlari ko‘pincha epizodik xarakterga ega bo‘lib, yagona nazariy-metodologik asosga tayanmasligi, o‘quvchilarning individual xususiyatlari yetarlicha hisobga olinmasligi kuzatiladi. Mazkur

maqolaning maqsadi – kasbga yo‘naltirish jarayonining nazariy asoslarini tahlil qilish va uni tashkil etishning metodologik yondashuvlarini asoslab berishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Kasb tanlash muammosi qadimdan mutafakkirlar diqqat markazida bo‘lgan. Abu Nasr Forobiy “Fozil odamlar shahri” asarida har bir inson tabiatan ma’lum bir ishga layoqatli ekanini, jamiyat a’zolari o‘z qobiliyatiga mos mashg‘ulot bilan shug‘ullangandagina fozil jamoa barpo bo‘lishini ta’kidlagan [3]. Kaykovusning “Qobusnoma” asarida ham farzandga hunar o‘rgatish, hunarning inson hayotidagi ahamiyati haqida qimmatli o‘gitlar keltirilgan. Bu qarashlar milliy pedagogikada kasbga yo‘naltirish g‘oyasining tarixiy ildizlari chuqur ekanidan dalolat beradi.

Ilmiy asosdagi kasbga yo‘naltirish nazariyasining shakllanishi XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Amerikalik olim F. Parsons kasb tanlashning uch bosqichli modelini ilgari surgan: shaxsning o‘zini anglashi, kasblar talablarini bilishi va ushbu ikki omil o‘rtasidagi muvofiqlikni aniqlashi [8]. Mazkur “shaxs – kasb muvofiqligi” g‘oyasi keyinchalik J. Holland tomonidan rivojlantirilib, shaxs tiplari va kasbiy muhitlarning olti turdan iborat tipologiyasi (realistik, tadqiqotchi, artistik, ijtimoiy, tadbirkor, konvensional) ishlab chiqildi [11].

E. Ginzberg va hammualliflar kasb tanlashni bir martalik qaror emas, balki bir necha yil davom etadigan jarayon sifatida talqin qilib, uni xayoliy, sinov va realistik tanlov davrlariga ajratgan [9]. D. Super esa kasbiy rivojlanishni butun hayot davomida kechadigan jarayon sifatida ko‘rib chiqib, “Men-konsepsiya”ning kasbiy tanlovdagi hal qiluvchi rolini asoslab bergan [10]. L. Gottfredson kasbiy intilishlarning yosh davomida jins, ijtimoiy maqom va qiziqishlar ta’sirida asta-sekin toraytirilishi nazariyasini ilgari surgan [12]. Zamonaviy yondashuvlardan M. Savickas tomonidan ishlab chiqilgan karyera konstruksiyasi nazariyasi shaxsning o‘z kasbiy hayot hikoyasini faol qurishiga urg‘u beradi [13].

Rus psixologi E.A. Klimov kasbiy o‘z-o‘zini belgilashni shaxsning mehnat faoliyatiga nisbatan munosabatini shakllantirish jarayoni sifatida ta’riflagan va kasblarning “odam – tabiat”, “odam – texnika”, “odam – odam”, “odam – belgilar tizimi”, “odam – badiiy obraz” turlaridan iborat tasnifini ishlab chiqqan [4]. N.S. Pryajnikov kasbiy o‘z-o‘zini belgilashni shaxsning mehnat faoliyatida mazmun topishi va uni anglashi bilan bog‘lagan, uning faollashtiruvchi metodlarini taklif etgan [5]. E.F. Zeer kasbiy shakllanish bosqichlari va kasbiy deformatsiya muammolarini tadqiq etgan [6].

Tadqiqot metodologiyasini falsafiy, pedagogik va psixologik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy-tarixiy tahlil, umumlashtirish va tizimlashtirish usullari tashkil etdi. Metodologik asos sifatida A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasi [7], tizimli yondashuv hamda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim g‘oyalari tanlab olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlili asosida “kasbga yo‘naltirish” tushunchasiga quyidagicha ta’rif berish mumkin: **kasbga yo‘naltirish** – o‘quvchilarning qiziqishlari, qobiliyatlari, shaxsiy xususiyatlari va mehnat bozori ehtiyojlarini hisobga olgan holda ularda ongli kasb tanlash ko‘nikmasini shakllantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik, ijtimoiy va tibbiy tadbirlarning yaxlit tizimidir. Ushbu ta’rifdan ko‘rinadiki, kasbga yo‘naltirish faqat axborot berish bilan cheklanmaydi, balki o‘quvchining shaxsiy rivojlanishini qamrab oluvchi uzluksiz jarayondir.

Tahlillar natijasida kasbga yo‘naltirish ishlarini tashkil etishda quyidagi metodologik yondashuvlar asosiy o‘rin tutishi aniqlandi.

Tizimli yondashuv kasbga yo‘naltirishni o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlardan iborat yaxlit tizim sifatida ko‘rishni talab qiladi. Bunda maktab ma’muriyati, sinf rahbari, fan o‘qituvchilari, amaliyotchi psixolog, ota-onalar, mahalla va ishlab chiqarish korxonalari yagona maqsad atrofida hamkorlik qiladi. Tizimning samaradorligi uning barcha bo‘g‘inlari muvofiqlashgan holda ishlashiga bog‘liq.

Faoliyatli yondashuv o‘quvchi kasbiy tasavvurlarini faqat og‘zaki tushuntirish orqali emas, balki amaliy faoliyat jarayonida shakllantirishni nazarda tutadi. A.N. Leontyev ta’kidlaganidek, shaxs faoliyat orqali rivojlanadi [7]. Shu bois kasbiy sinovlar, to‘garaklar,

loyiha ishlari, korxonalarga ekskursiyalar va “kasbiy sinov kunlari” o‘quvchiga kasbni ichkaridan his qilish imkonini beradi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv har bir o‘quvchining individual xususiyatlari, ehtiyojlari va qadriyatlarini hisobga olishni talab etadi. Bu yondashuv D. Super va M. Savickas g‘oyalari bilan uyg‘un bo‘lib, o‘quvchini kasb tanlash jarayonining faol subyekti sifatida e’tirof etadi [10; 13]. Bunda o‘qituvchi tayyor qaror beruvchi emas, balki yo‘l ko‘rsatuvchi, maslahatchi vazifasini bajaradi.

Kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy ta’lim standartlariga muvofiq o‘quvchilarda o‘z-o‘zini baholash, axborot bilan ishlash, qaror qabul qilish va o‘z kasbiy rejasini tuzish kompetensiyalarini shakllantirishni ko‘zda tutadi. Mehnat bozori tez o‘zgarayotgan sharoitda bitta kasbni tanlashdan ko‘ra, o‘qishni va qayta moslashishni bilish muhimroq ahamiyat kasb etmoqda.

Yosh davrlarini hisobga olish tamoyili ham alohida ahamiyatga ega. E. Ginzberg va L. Gottfredson nazariyalariga tayanib, maktabda kasbga yo‘naltirish ishlarini bosqichma-bosqich tashkil etish maqsadga muvofiq: boshlang‘ich sinflarda mehnatga ijobiy munosabat va kasblar haqida dastlabki tasavvurlarni shakllantirish; 5–7-sinflarda qiziqishlarni aniqlash va turli faoliyat sohalarida o‘zini sinab ko‘rish; 8–9-sinflarda kasbiy diagnostika va maslahat asosida ta’lim yo‘nalishini tanlash; 10–11-sinflarda esa aniq kasbiy rejani shakllantirish va unga tayyorgarlik ko‘rish [9; 12].

O‘rganilgan nazariy manbalar asosida umumta’lim maktablarida kasbga yo‘naltirish tizimining tarkibiy qismlari quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Kasbga yo‘naltirish tizimining tarkibiy qismlari

№	Tarkibiy qism	Mazmuni va asosiy vazifasi
1	Kasbiy ma’rifat	O‘quvchilarni kasblar olami, mehnat bozori talablari, kasbiy ta’lim muassasalari haqidagi bilimlar bilan qurollantirish
2	Kasbiy diagnostika	Shaxsning qiziqishlari, qobiliyatlari, temperamenti va kasbiy moyilliklarini psixologik-pedagogik usullar orqali o‘rganish
3	Kasbiy maslahat	Diagnostika natijalari asosida o‘quvchiga individual tavsiyalar berish, kasb tanlashdagi ikkilanishlarni bartaraf etish
4	Kasbiy tanlov	O‘quvchining imkoniyatlari bilan kasb talablari o‘rtasidagi muvofiqlikni aniqlash va ongli qaror qabul qilishga ko‘maklashish
5	Kasbiy moslashuv	Tanlangan kasb yo‘nalishi bo‘yicha ta’lim va mehnat muhitiga kirishishni qo‘llab-quvvatlash

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, kasbga yo‘naltirishning har bir tarkibiy qismi o‘z vazifasiga ega bo‘lib, ular o‘zaro uzviy bog‘liqdir. Masalan, kasbiy diagnostika natijalari kasbiy maslahat uchun asos bo‘lsa, kasbiy ma’rifat o‘quvchining ongli tanlov qilishi uchun zarur axborot bazasini yaratadi. Ushbu qismlardan birortasining e’tibordan chetda qolishi butun tizimning samaradorligini pasaytiradi.

Shuningdek, tahlillar kasbga yo‘naltirish ishlarining samaradorligi bir qator pedagogik shart-sharoitlarga bog‘liqligini ko‘rsatdi: o‘qituvchilarning bu sohadagi kasbiy tayyorgarligi; maktab, oila va mahalla hamkorligining yo‘lga qo‘yilganligi; o‘quv fanlari mazmuniga kasbiy yo‘nalishdagi materiallarning integratsiya qilinishi; zamonaviy diagnostika vositalari va raqamli platformalardan foydalanish; ishlab chiqarish korxonalari va oliy ta’lim muassasalari bilan hamkorlik aloqalarining mavjudligi.

Xorijiy tajriba tahlili ham muhim xulosalar beradi. Masalan, ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda kasbga yo‘naltirish maktab o‘quv rejasining ajralmas qismi sifatida qaraladi: maktablarda maxsus karyera maslahatchilari faoliyat yuritadi, o‘quvchilar uchun ishlab chiqarish amaliyoti va mentorlik dasturlari tashkil etiladi, kasbiy diagnostika esa raqamli platformalar

orqali muntazam o‘tkaziladi. Bunday tajribani milliy ta’lim tizimimiz sharoitiga moslashtirgan holda qo‘llash kasbga yo‘naltirish ishlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Milliy sharoitda kasbga yo‘naltirishning o‘ziga xos jihati shundaki, o‘quvchining kasb tanlashiga oila va mahalla muhiti kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘p hollarda o‘quvchi o‘z qiziqishlaridan ko‘ra ota-onasining xohishi, kasbning obro‘si yoki tanishlar tavsiyasiga tayanib qaror qabul qiladi. Shu bois kasbga yo‘naltirish ishlarida ota-onalar bilan maqsadli ishlash, ularni farzandining qobiliyat va moyilliklari haqida xabardor qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu esa maktab, oila va mahalla hamkorligini kasbga yo‘naltirishning muhim pedagogik sharti sifatida ko‘rishni taqozo etadi.

XULOSA

Olib borilgan nazariy tahlil natijalari quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi. Birinchidan, kasbga yo‘naltirish g‘oyasi milliy pedagogik merosimizda chuqur tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, Sharq mutafakkirlari insonning tabiiy layoqatiga mos mashg‘ulot tanlashini jamiyat farovonligining sharti deb bilgan. Ikkinchidan, xorijiy nazariyalar kasb tanlashni “shaxs – kasb muvofiqligi”dan butun hayot davomida kechadigan kasbiy rivojlanish jarayoni sifatidagi qarashlarga qadar evolyutsiya qilganini ko‘rsatadi. Uchinchidan, maktabda kasbga yo‘naltirish ishlarining metodologik asosini tizimli, faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlar uyg‘unligi tashkil etishi lozim. To‘rtinchidan, kasbga yo‘naltirish tizimi kasbiy ma’rifat, diagnostika, maslahat, tanlov va moslashuv bosqichlarini qamrab olgan uzluksiz jarayon sifatida tashkil etilishi kerak.

Kelgusi tadqiqotlarda ushbu nazariy asoslarga tayangan holda kasbga yo‘naltirish ishlarini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlarini eksperimental asoslash va ularning samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqish rejalashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentyabr, O‘RQ-637-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.
3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – 224 b.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – М.: Академия, 2004. – 304 с.
5. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение: теория и практика. – М.: Академия, 2008. – 320 с.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессий. – М.: Академический проект, 2003. – 336 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
8. Parsons F. Choosing a Vocation. – Boston: Houghton Mifflin, 1909. – 165 p.
9. Ginzberg E., Ginsburg S.W., Axelrad S., Herma J.L. Occupational Choice: An Approach to a General Theory. – New York: Columbia University Press, 1951. – 271 p.
10. Super D.E. The Psychology of Careers. – New York: Harper & Row, 1957. – 362 p.
11. Holland J.L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. 3rd ed. – Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1997. – 303 p.
12. Gottfredson L.S. Circumscription and compromise: A developmental theory of occupational aspirations // Journal of Counseling Psychology. – 1981. – Vol. 28, № 6. – P. 545–579.
13. Savickas M.L. The theory and practice of career construction // Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work / Eds. S.D. Brown, R.W. Lent. – Hoboken, NJ: Wiley, 2005. – P. 42–70.